

Musik utan gränser

– det mobila lyssnandets historia

Alf Björnberg, professor i musikvetenskap

Det brukar ofta framhållas att musiken utgör den mest sociala av alla konstarter. Musikalisk kommunikation förutsätter en eller flera utövare och en eller flera lyssnare, vilka alla är närvarande på samma plats i rummet vid samma tidpunkt (även om rollen som utövare och som lyssnare naturligtvis kan spelas av en och samma person). Den utveckling av moderna musikmedier – inspelnings- och etermedier – som tog sin början i slutet av 1800-talet har emellertid i grunden förändrat denna situation: en av de viktigaste effekterna av dessa medier är att de frigör den musikaliska kommunikationen från både kravet på samtidighet och kravet på fysisk närvaro. Med hjälp av medierna kan lyssnaren på en godtycklig plats och vid en självvald tidpunkt uppleva musik som ”egentligen” framfördes på en helt annan plats vid en helt annan tid.

Inspelnings- och etermediernas tekniska utveckling har under det senaste århundradet kännetecknats av två genomgående tendenser. Den tekniska evolutionen har inneburit dels en utveckling mot allt bättre ljudkvalitet i återgivningen av musiken, dels en utveckling mot en allt högre grad av mobilitet hos återgivningsapparaturen, dvs. ökade möjligheter att medföra och använda musik i sådana situationer och fysiska miljöer där detta tidigare varit svårt eller omöjligt. Ofta har dessa två tendenser stått i konflikt med varandra: högre ljudkvalitet har endast uppnåtts till priset av lägre grad av mobilitet och vice versa. De val mellan olika möjligheter som människor faktiskt har gjort, och de nya lyssnarmönster som har uppstått, är formade i en ständig växelverkan mellan teknikens möjligheter och sociala faktorer, där strävan efter musikens ökade mobilitet visar sig utgöra en viktig drivkraft i det senaste århundradets musik- och mediehistoria.

Den tidigaste fonograf- och grammofontekniken var förvisso ”portabel”, i den meningen att den ej var beroende av anslutning till ett elnät, men den stora hornformade ljudutstrålaren – ”tratten” – gjorde apparaturen

skrymmande och ömtålig och därmed svårflyttbar. En praktiskt flyttbar grammofon förutsatte att tratten ersattes med en enklare och mindre utrymmeskrävande ljudutstrålare, vilket skedde till priset av sämre ljudkvalitet. Portabla grammofoner, ”resegrammofoner”, tillverkades redan före första världskriget men marknadsfördes i USA mer aktivt från början av 1920-talet, bland annat som ett outhärligt tillbehör för picknick. Resegrammofonen bidrog till att bereda vägen för den kortlivade men intensiva grammofonboom som inföll i Sverige och andra europeiska länder i slutet av 1920-talet. Vid denna tid hade ny, elektrisk teknik trängt ut den äldre mekaniska tekniken för inspelning av grammofonskivor, och också vad gäller återgivningsapparaturen hade radions frammarsch under detta årtionde befrämjat utvecklingen av apparater med elektrisk förstärkning även i grammofonsammanhang. Utvecklingen kulminerade temporärt i 1930-talets ”husaltare”, radiogrammofonen. Resegrammofonens större mobilitet förlängde dock, trots en påtagligt sämre ljudkvalitet, dess livslängd ända in i 1950-talet.

Det mobila lyssnandets teknikhistoriska kvantsprång inträffade i och med utvecklingen av transistortekniken i slutet av 1940-talet. I USA introducerades portabla transistorradioapparater år 1954. I Sverige kom transistorradios stora genombrott några år senare, sommaren 1959, då det vackra vädret och det successiva införandet av femdagars arbetsvecka bidrog till att ge transistorapparaterna en omdebatterad roll som ”öronplåga på tåg, bussar, båtar och överallt i det fria”, som beskrivningen lyder i Sveriges radios årsbok 1960. Vid samma tid hade transistortekniken också, i kombination med 45-varvsskivan av vinyl, introducerad 1949, givit upphov till den portabla batteridrivna grammofonen, som både vad gäller ljudkvalitet och hanterbarhet slutligen överträffade den gamla mekaniska resegrammofonen. I kombination med 1950-talets nya ungdomsriktade musikstilar gav dessa tekniska innovationer förutsättningarna för etablerandet av tonåringarnas nya generationsspecifika – och mobila – musikalisk-sociala rum.

Den kanske starkaste emblemet för moderniseringens gyllene 1950-tal var bilen, en primär symbol för framåtskridande och rörelsefrihet, och i bilradion förenades denna med en annan framträdande modernitetssymbol. Bilradion hade lanserats kommersiellt i USA redan 1925, men dess genombrott i Sverige kom under 1950-talet. Utvecklingen stadfästes av

Sveriges radio år 1956 med inrättandet av *Sveriges bilradio*, det dittills mest ”moderna” svenska radioprogrammet, både vad gäller programformen, innehållet, den avsedda lyssnarsituationen – radiolyssnande under bilkörning – och också i viss mån musikvalet. Den ljudtekniska utvecklingen av bilradio- och bilstereoanläggningar under senare decennier ger en fingerisning om de speciella särdrag som kännetecknar bilen som akustiskt rum – upplevelsen av att ”sitta i en högtalare” – och därmed de starka upplevelsekvantiteter som bilen erbjuder genom sin koppling av rörelsefrihet, högteknologi och privat rum med total kontroll över ljudmiljöns estetiska utformning. De ofta starka upplevelser som är förknippade med musiklyssning i bil har för övrigt analyserats av musikforskaren Carin Öblad i studien *Att använda musik: om bilen som konsertlokal*.

Användningen av magnetband för ljudinspelning, också det en teknik vars rötter går tillbaka till sekelskiftet 1900, fick sitt genombrott i professionella sammanhang – skivinspelningar och radiosändningar – efter andra världskriget. Portabla bandspelare med någon större grad av användbarhet var länge för dyra för konsumentbruk, men med kassettbandspelarens kommersiella genombrott vid mitten av 1960-talet introducerades en teknik som var mindre ömtålig och därmed mer mobil jämfört med den portabla grammofonen och som också möjliggjorde en högre grad av personligt inflytande över programsammansättningen. Kassettbandspelarens användning för mobilt lyssnande utvecklades efterhand i två i viss mån diametralt motsatta riktningar. Å ena sidan har utvecklingen av visuellt och akustiskt alltmer imponerande ”bergsprängare” givit ökade möjligheter att inrätta mobila akustiska revir, där påtvingandet av den personliga ljudmiljön på omgivningen utgör ett i högsta grad hörbart utövande av social makt. Å andra sidan gav lanseringen år 1979 av ”Walkman”, den miniatyriserade kassettbandspelaren utan högtalare och inspelningsfunktion, i Sverige oftast kallad ”freestyle”, en dittills ouppnådd flexibilitet i musikens mobilitet och nya möjligheter till privatisering av lyssnandet. Utvecklingen av allt mindre hörlurar med bibehållen ljudkvalitet var ytterligare en viktig aspekt av detta.

Det digitala genombrottet på ljudinspelningsområdet i början av 1980-talet innebar nya möjligheter för det mobila lyssnandet. Till skillnad från LP-skivan, som passerades försäljningsmässigt av CD-skivan i slutet av 1980-talet, var CD:n tillräckligt kompakt för att medge mobilitet, och

portabla CD-spelare kom snart att användas jämsides med kassettspelarna, och efterhand – bland annat tack vare bättre ljudkvalitet – som en ersättning för dessa. Kassettspelarna innebar fortfarande större flexibilitet i användningen vad gäller möjligheterna till individuell programsammansättning, men de kom att överträffas i detta avseende av den digitala tekniken i och med genombrottet vid mitten av 1990-talet för *MPEG Audio Layer 3* eller ”MP3-formatet”. Detta format, som möjliggör komprimering av digitala ljudfiler till mindre än en tiondel av ursprunglig storlek med i det närmaste bibehållen ljudkvalitet, blev snart dominerande för spridning av musik via Internet. Det har efterhand också alltmer kommit att användas för musiklyssnande med hjälp av portabla spelare, som kombinerar hög ljudkvalitet, ömhet – på grund av få eller inga rörliga delar – och en allt större lagringskapacitet. Det mobila lyssnandets tekniska höjdpunkt representeras idag (2003) av portabla MP3-spelare med 30 GB lagringsutrymme, dvs. ”fickdiskotek” innehållande över 450 timmar musik med näst intill CD-kvalitet, där varje enskilt musikstycke kan tas fram med några få tangenttryckningar.

Det mobila lyssnandets historia präglas alltså av några viktiga genomgående utvecklingstendenser: ökad grad av mobilitet uppnås genom teknisk utveckling som innebär ökad hanterbarhet och miniatyrisering, vilket ofta har varit attraktivt för användarna även till priset av sämre ljudkvalitet jämfört med samtida stationär apparatur. Lyssnandet har också präglats av en potentiellt tilltagande individualisering vad gäller programval och en privatisering av lyssningssituationen, men tekniken har också möjliggjort individens akustiska dominans över omgivningen genom resegrammofon, transistorradio och bergsprängare.

I musikens medialisering sedan slutet av 1800-talet finns en generell inneboende tendens till frigörelse av musikaliska stilar och genrer från deras historiskt givna sociala sammanhang. I det mobila lyssnandet förstärks denna tendens, och i denna mening kan det sägas fungera radikalt demokratiserande i musiksamhället: de sociala gränser som tidigare skilt olika musikvärldar från varandra har alltmer förlorat sin aktualitet. Det mobila lyssnandet har också inneburit en successiv frikoppling av ljudupplevelsen från det omgivande fysiska rummets egenskaper, och vi kan idag ständigt bära med oss ett privat akustiskt rum som ett slags virtuell verklighet. Urbaniseringen och moderniseringen under 1900-talet har inneburit

en tilltagande musikalisering av offentliga och kommersiella miljöer – det emblematiske bakgrundsmusikföretaget Muzak grundades redan 1922, och ett av underverken vid invigningen av Empire State Building i New York år 1931 var den allestädes närvarande bakgrundsmusiken i hissar och lobbies. Till skillnad från denna utifrån påförda musik, som ger föga utrymme för individuellt inflytande på musikmiljön, ger emellertid det mobila lyssnandet möjligheter till ett iscensättande av vardagen som skådespel med ett individuellt utformat och självvalt soundtrack.

Hur de sociala konsekvenserna av denna utveckling bör värderas är dock till syvende og sidst en öppen fråga. Den brittiske mediasociologen Michael Bull har i den tankeväckande studien *Sounding Out the City* analyserat de strategier som tillämpas av storstädernas användare av mobila musikmaskiner. Bull visar hur upphävandet av musiklyssnandets begränsningar åtföljts av nya möjligheter för lyssnarna att avgränsa sig från omvärlden, på både gott och ont. Å ena sidan kan det individuella mobila musiklyssnandet vara ett sätt att göra en stressande och påfrestande stadsmiljö mer uthärdlig och tilltalande, å andra sidan kan det också göra det möjligt att i allt större utsträckning ersätta social kontakt mellan människor med den isolerade vistelsen i ett privat och exklusivt, estetiserat musikaliskt rum. Tekniken gör båda alternativen möjliga; vilken av dessa möjligheter som kommer att visa sig överväga avgörs i en komplicerad växelverkan mellan teknisk utveckling och sociala faktorer i den modernitetens musiktjänstehistoria som fortfarande till stora delar ännu är oskriven.